

Aziz Pavlus'un Seyahatleri Çerçevesinde Arnavutların Hristiyanlıkla İlk Temasları Konusundaki İddiaların Değerlendirilmesi*

İlir Rruga

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Bilimleri Anabilim Dalı

Assistant Professor, Trakya University, Faculty of Theology,
Department of Science of Religion
Edirne / Turkey

rrugailir@trakya.edu.tr

orcid.org/0000-0003-4637-7340

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 12 **Sayfa / Pages:** 526-544

Atıf / Cite as: Rruga, İlir. "Aziz Pavlus'un Seyahatleri Çerçevesinde Arnavutların Hristiyanlıkla İlk Temasları Konusundaki İddiaların Değerlendirilmesi [The Evaluation of the Arguments on the Albanians' First Contacts with Christianity in Scope of St. Paul's Journeys]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 12 (June 2019): 526-544.

<https://doi.org/10.18498/amailad.539539>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı

* Bu makale "İlir Rruga, *Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Evaluation of the Arguments on the Albanians' First Contacts with Christianity in Scope of St. Paul's Journeys

Abstract

Considering religious structure of today's Albanians; although their majority is Muslims, their majority used to have Christian beliefs before adopting Islam. Some studies conducted on this subject indicate that the first contacts of Albanians with Christianity began with St. Paul. This claim is supported by the information that Christianity was firstly spread in Albanian cities of Dyrrhachium (Durrës) and Apollonia which were visited by St. Paul while he was passing through Albania on his way to Italy, as a part of his "Journey to Rome", a journey made in order to spread the Christian message to other nations. Although this claim is strongly advocated by the Albanian Churches, archaeological studies show that the earliest ruins of Christianity in Albania date from no earlier than IV – VI centuries. Besides this, our studies results show that St. Paul has no entered the borders of today's Albania. However, the participation of bishops from the dioceses of Durrës, Apollonia, Saranda, Berat and Vlora to the ecumenical councils of İznik, Efes, Kadıköy and İstanbul is considered to take place at the head of the arguments that this belief has an early date and spread very quickly among Albanians.

Summary

Although it is historically one of the oldest and most indigenous nation of the Balkans, it can be said that Albania, today a small country in terms of geography and population, has historically served as a bridge linking East and West in social, cultural, religious and administrative terms. When it comes to religion, even though nowadays Albanians are mostly Muslims, most of them had Christian beliefs before adopting Islam. This topic has attracted the attention of many authors and researchers. The majority of the authors claimed that the origin of the Christianity in the Albanian regions should be attributed to the time of apostolicism, linking it to St. Paul's journeys to Rome. However, it is difficult to say that the first contact of the Albanians with the Christian faith began in the period of the apostleship, and this seems to be the main reason of disagreements between Albanian and foreign researchers.

There are two arguments used by those claiming that the origin of Christianity in the Albanian regions extends to the apocalyptic period. The first one was St. Paul's statement in the Holy Bible's "Romans passages" of 15/18-19:

"For I will not dare to speak of anything except what Christ has accomplished through me in order to bring about the obedience of the Gentiles, by word and deed, in the power of signs and wonders, in the power of the Spirit of God. So from Jerusalem even as far as Illyricum I have fully preached the gospel of Christ".

St. Paul's "from Jerusalem even as far as Illyricum I have fully preached the gospel of Christ" statement made the Albanian Orthodoxes and Catholic Christians as well as the majority of researchers to claim that Christianity existed in Albania from the first century. Related to this, it is obvious that they even pretend that St. Paul has used the famous road of Via Egnatia during his journey to Rome, passing through Dyrrhachium (Durrës), one of the most important Albanian cities of that period. It is also claimed that while in Durrës, he appointed Saint Caesar/Qezar as archbishop.

The second basis of their argument is the name of the city of Apollonia mentioned in the Holy Bible. The "After they traveled through Amphipolis and Apollonia, they came to Thessalonica, where there was a Jewish synagogue" (Acts, 17/1) passage was used as an argument for claiming that Saint Paul has come to Apollonia in Albania and spread Christianity. However, it is understood that there is a misunderstanding resulting from the similarity of the Apollonia name. It is not the Albanian Apollonia, but the Apollonia of today's Greece that is mentioned in the statement above. These two cities are geographically far from each other. Thus, claiming's on the arrival of St. Paul in nowadays Albania and the spreading of the Christianity by him remain very weak due to the lack of any basis or any concrete evidence of archaeological relic. Neither there is any St. Paul's statement like "I have delivered the gospel of Jesus in Illyricum" nor is it given to us by the second or third person in the form of "St. Paul delivered the gospel of Jesus in Illyricum". Thus, all these information's are nothing but an indication that Paul himself did not spread the Christian faith in nowadays Albania. Nevertheless, it can easily be said that Christianity is spreaded at an early date and in a quickly way, while this is true for the big cities of Albania at least. Participation of bishops from dioceses of Dyrrhachium (Durrës), Apollonia, Aulon (Vlora), Scampa (Elbasan), Lychnidus (Ohri), Pulcheriopolis (Berat), Byllis, Amantia, Phoinike (Finiq), Onchesmos (Saranda) and Buthrotum (Butrint) to the ecumenical councils such as Iznik, Ephesus, Kadikoy and Istanbul from the) diocese as well as the archaeological

Christian remains dating back to the II - VI centuries also confirm this view. The participation of many Albanian regions in the above mentioned ecumenical councils is extremely important for the Albanian church due to the fact that such a wide participation in ecumenical councils from various regions of Albania shows how fast and in a how wider geography of Albania the Christian faith was spreaded.

In this study, it has been tried to bring a different point of view to the claims put forward to the present day and at the same time to examine the subject in the light of scientific criteria and in an objective perspective. In addition, it should be noted that this study includes the period of Saint Paul and the geographical borders of nowadays Albania. In this regard; in order to be able to consider every view related to topic, efforts have been made to use relevant sources of Albanian and other languages.

Keywords: Illyricum/Albania, Saint Paul's Journeys, Spread of Christianity, Dyrrachium (Durrës), Albanian Church.

Aziz Pavlus'un Seyahatleri Çerçevesinde Arnavutların Hristiyanlıkla İlk Temasları Konusundaki İddiaların Değerlendirilmesi

Öz

Günümüzde Arnavutların dinî yapısına bakıldığında, halkın çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğu görülse de, İslâm dinini benimsemeden önce ekseriyetle Hristiyan inancına sahip idiler. Bu konu kapsamında yapılan bazı çalışmalarda Arnavutların Hristiyanlık ile ilgili ilk temaslarının Aziz Pavlus ile başladığı ifade edilmektedir. Bu iddiayı öne sürenler, Aziz Pavlus'un Hristiyan mesajını diğer milletlere duyurmak üzere yapmış olduğu seyahatlerinden biri olan "Roma'ya Yolculukları" esnasında Arnavutluk'un Dyrrhachium (Durrës) ve Apollonia şehirlerine uğrayarak Hristiyan inancını yaydığı sonucuna varmışlardır. Bu görüş her ne kadar Arnavut Kiliseleri tarafından şiddetle savunuluyor ise de arkeolojik Hristiyan kalıntılarının en erken IV.-VI. yüzyıllara ait olması ve yaptığımız çalışmalar sonucu Aziz Pavlus'un günümüz Arnavutluk'un sınırları içerisine girmediğini göstermektedir. Ancak Aziz Pavlus bizzat Arnavutluk'ta bulunmamış olsa da Hristiyan merkezleri olan "Dyrrhachium (Durrës), Apollonia, Aulon (Avlonya), Pulcheriopolis (Berat) gibi piskoposluklardan İznik, Efes, Kadıköy ve İstanbul gibi ekümenik konsillere Arnavutluk'tan piskopos katılımının gerçekleşmiş olması, hem bu inancın erken

bir tarihte Arnavutlar arasında yayıldığını hem de hızlı bir şekilde yayıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İllirikum/Arnavutluk, Aziz Pavlus'un Seyahatleri, Hristiyanlığın Yayılması, Dyrrachium (Durrës), Arnavut Kilisesi.

Giriş

Tarihsel olarak Balkanların en eski ve yerli halklarından biri olmasına rağmen günümüzde nüfus ve coğrafi açıdan küçük bir ülke olan Arnavutluk'un tarih boyunca adeta Doğu ile Batı'yı sosyal, kültürel, dini ve idari alanlarda birbirine bağlayan bir köprü görevi gördüğü olduğu söylenebilir. İnanç bakımından Arnavutlar günümüzde ekseriyetle Müslüman olarak karşımıza çıkmakta ise de, İslam dinini benimsemeden önce çoğunluğunun Hristiyan inancına sahip olduğu görülmektedir. İşte bu çalışma, Arnavutların Hristiyan inancı ile ilk temaslarının ne zaman başladığı hususundaki tartışmaları ortaya koymaya çalışmaktadır.

Hristiyan inancının özellikle Miladi ilk yüzyıldaki yayılışı incelendiğinde şüphesiz bu konuda dikkatimizi çekecek ilk isim Aziz Pavlus (ö. miladi 67)'tur. Çünkü Hristiyan inancını diğer milletlere ulaştırabilme çabası Aziz Pavlus'un misyonerlik anlayışı, seyahatleri ve gittiği yerlerdeki çalışmaları gerek söz konusu dönem ve gerekse günümüz misyonerlik faaliyetlerine ışık tutmak ve anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken hususlardan biri Hristiyanlık inancının Batı'ya doğru Aziz Pavlus ile yayılmaya çalışıldığı gerçeğidir. Aziz Pavlus, Hristiyan mesajını her devlete ve topluma ulaştırabilmek amacıyla hem farklı bölgelerdeki idarecilere ve toplumun ileri gelenlerine mektuplar yazmış hem de seyahatler yaparak Hristiyan mesajını Anadolu, Balkan ve Batı'ya duyurabilme çabası içerisinde bulunmuştur.¹ Bu konu, ekseriyetle birçok Arnavut yazar ve araştırmacısının dikkatini çekmiştir. Bu nedenle Arnavut bölgelerindeki Hristiyan inancının menşeinin Aziz Pavlus'un Roma'ya seyahatlerine

¹ Bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 68-73; Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 91-119.

bağlayarak havarilik dönemine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Aziz Pavlus'un Balkanlara ve Roma'ya yönelik yaptığı seyahat güzergâhlarının birinde Arnavut topraklarından geçtiği şeklindeki düşüncelerle bu iddialarını desteklemeye çalışmışlardır. Ancak Arnavutların Hristiyan inancı ile ilk temaslarının havarilik döneminde başladığını söylemek bir hayli zordur. Bundan olsa gerek ki bu hususta Arnavut ve yabancı araştırmacının hem fikir olmadığı görülmektedir.

Bu çalışma sürecinde günümüze dek ileri sürülen iddialara farklı bir bakış açısı getirmek ve aynı zamanda konunun bilimsel kriterler ışığında ve objektif bir bakış açısı ile incelenmesine gayret edilmiştir. Bunun yanında çalışmanın zaman itibarıyla Aziz Pavlus'un dönemini ve coğrafi açıdan da günümüz Arnavutluk sınırlarını kapsadığını belirtmek gerekir. Bahsedilen dönemi konu edinen Arnavutça ve diğer dillerdeki eserlerden yararlanılıp mümkün olabildiğince her görüşe yer vermeye gayret gösterilmiştir. Çalışma, giriş ve ardından Hristiyanlığın Arnavutlar ile ilk temaslarına değindikten sonra bu konuda ileri sürülen her iki iddiayı destekleyen argümanlar ayrı başlıklar altında aktarılmıştır.

1. Arnavutların Hristiyanlık İle İlk Temasları Hakkındaki İddialar

Günümüzde her Hristiyan grup, her kilise, genel olarak kendisini Hz. İsa'ya veya onun Havarilerine bağlama gayreti içindedir. Bu gayretin sebeplerinden biri "kadîmlik" kazanmaktır. Kendisini Hz. İsa Dönemi'ne kadar dayandıran ve "kadîmlik" iddiasında olan kiliselerden biri olan Gregoryen Ermeni Kilisesi tarafından nasıl on iki Havarî arasında sayılan Taddeus ile Bartolomeus'u ilk kurucuları ve aydınlatıcıları kabul ediliyorsa,² Arnavut kilisesinin de, Hristiyanlığın mimarı sayılan³ Aziz Pavlus'u ilk kurucusu ve aydınlatıcısı olarak kabul ettiği görülüyor.

Hristiyanlığın Arnavut bölgelerindeki menşesinin havarî döneme kadar uzandığını gösteren kanıtlarından en önemlisi, Aziz Pavlus'un

² Bk. Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1996): 117.

³ Bk. Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, 9, 12-19.

Kutsal Kitap'ta yer alan "Aziz Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15/18-19" pasajlarındaki şu ifadesi olmuştur:

Ulusların söz dinlemesi için Mesih'in benim aracılığımla, sözle ve eylemle, mucizeler ve harikalar yaratan güçle, Kutsal Ruh'un gücüyle yaptıklarından başka şeyden söz etmeye cesaret edemem. Yeruşalim'den başlayıp İllirikum⁴ bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum (Romalılara Mektup, 15/ 18-19, 167).

Aziz Pavlus'un "Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum" ifadesinden hareketle Arnavut Ortodoks ile Katolik Hristiyan geleneği ve araştırmacıların ekseriyeti, Hristiyanlığın Arnavutluk'ta ilk asırdan itibaren var olduğu sonucuna varmışlardır. Ancak bu düşüncüyü farklı açıdan bakarak reddedenlerin olduğu da görülmektedir. Her iki görüşün detaylı bir şekilde incelenmesinde fayda vardır.

2. Temasların Havarilik Dönemine Kadar Uzandığını İddia Edenler

Hristiyanlığın Arnavutluk'a gelişinin havariler zamanından itibaren olduğunu öne sürenler, düşüncelerini şu şekilde desteklemektedir: Miladi 53-58 yıllarında üçüncü seyahatinde Aziz Pavlus, Andrea, Bartalamay ve onların öğrencileri ile Arnavutluk'a gelmişlerdir.⁵ Daha sonra Aziz Pavlus, Arnavutluk'un o dönemin en önemli şehirlerinden olan Dyrrhachium (Durrës),⁶ Shkoder (İşkodra) ve

⁴ İllirikum (Illyricum) bölgesinin sınırlarının günümüz Arnavutluk'un yanında Karadağ, Bosna Hersek ve Dalmaçya gibi bir coğrafyaya tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu bölgede adından da anlaşılabacağı üzere İllirler yaşamakta olup konuştukları dil de Arnavutça idi. Arnavut halkı İllirlerin soyundan gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Kristo Frasheri, *Skëndërbeu: Jeta dhe Vepra* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002), 76; P. W. Schmiedel, "Galatia", *Encyclopedia Biblica a dictionary of the Bible* (Toronto: George N. Morang & Company Limited, 1902), 2: 1605-1606; Edwin Jacques, *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*, trc. Edi Seferi (Tiranë: Kartë e Pendë, 1996), 3617.

⁵ Pjeter Pepa, *Tragjedia dhe Lavdia e Klerit Kalotik në Shqipëri* (Tiranë: 55 Yayinevi, 2007), 56.

⁶ Durrës şehri, coğrafi konumu, limana ve benzer özelliklere sahip olması nedeniyle hep önem arz etmiştir. Arnavutluk'ta Hristiyanlığın yayılması ve Ortodoks ile Katolik olarak Hristiyanlığın iki mezhebe ayrılmasından en çok etkilenen Arnavut bölgesi olmuştur. Her iki mezhep için son derece önemsenmiştir. Özellikle papalık tarafından hep önemsenmiş bir yer haline

Dalmacia (Dalmaçya)'dan geçerek Roma'ya geçmiştir.⁷ Bir diğer kaynağa göre; 58 yılında Aziz Pavlus Durrës'tan geçerken Hz. İsa'nın 72 şakirtlerinden biri olan Aziz Sezari (Qezar), Durrës'in başpiskoposu olarak tayin etmiştir.⁸ O zamanda Durrës şehrinde 70 Hristiyan aile vardı. O halde bu durum, Hristiyanlığın İlliria bölgelerine havarilik döneminde ulaştığını göstermektedir. Böylece Hristiyanlık, o dönemde Arnavutluk'un en büyük bölgelerinden olan Durrës, Nikopoja ve İşkodra gibi (deniz kıyısı olan) büyük şehirlerinde yayılmaya başlamıştır.⁹ Sonraki dönemlerde de Preval, Dardania, Epiri i Ri ve Epiri i Vjeter gibi bölgelerine doğru yayıldığı aktarılmaktadır.¹⁰ Ancak Aziz Pavlus'un seyahatleri incelendiğinde yukarıda zikredildiği gibi Dalmaçya'dan Roma'ya geçtiği bilgisine hiç rastlanılmamaktadır.

Bir başka görüş ise, Aziz Pavlus'un Durrës ve Lychnidos şehirlerine 62 yılının yazının sonuna doğru geldiği ve 64 yılında ilkbaharın başlarına doğru geri gittiği belirtmektedir. Böylece İllirikum'un bölgelerini bu iki yıl içerisinde ziyaret ettiği ve Roma'ya seyahat ettiği söylenebilir şeklinde ifade ediliyor.¹¹ Bahsedilen iki yıl ile ilgili başka bir eserde konuyla ilgi şu bilgiler aktarılmaktadır:

Aziz Pavlus, Yerusolım'den Antakya'ya, oradan Küçük Asya eyaletleri ve Ege Denizi'nden Makedonya'ya geçer. Oradan güney Ahaya'ya devam eder, sonra doğudan tekrar Ege Denizi'ne geçerek Efes üzerinden Antakya ve Yerusolım'e geri döner. Fakat Makedonya ile sınırlı olan İllirikum'da Hristiyanlığı yayıp yaymadığı ile ilgili "Luka bize Elçilerin İşleri'nde, Aziz Pavlus'un İllirikum'u ziyaret ettiğini

geldiği görülür. Geniş bilgi için bk. Frucht Richard, "Albania - History", *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)* (Londra - New York: Garland Publishing, 2000), 7.

⁷ Markus W. E Peters, *Përballjet e Historisë së Kishës Katolike në Shqipëri 1919-1996*, trc. Klaudia Darragjati (Lezhë: Gjergj Fishta, 2010), 27-28; Don Shan Zefi, *Islamizimi i shqiptareve gjate shekujve: arsyet e islamizimit dhe qëndrimi i Kishes ndaj kesaj dukurie* (Prizren: Drita, 2000), 15.

⁸ Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis* (Tiranë: Phoenix, 1998), 78.

⁹ Zefi, *Islamizimi i shqiptareve gjate shekujve*, 25.

¹⁰ Skender Anamali, (vd.), *Historia e Popullit Shqiptar* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë - Toena, 2002), 1: 200-202.

¹¹ Nikolle Loka - Gjet Kola, *İlliria Biblike, Shejtorët Ilir-Shqiptarë nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza* (Tiranë: Geer, 2005), 6-7; Schmiedel, "Galatia", 2: 1605-1506; W. J. Woodhouse, "Illyricum", *Encyclopedia Biblica a dictionary of the Bible* (New York: The Macmillan Company, 1901), 2: 2160-2161.

söylemez. Ama bu konuyla ilgili bilgi boşluğu bırakır. Belki o iki yıl gibi bir zaman boşluğunda geçmiş olabilir.¹²

Bu hususta diğer görüşlerden bazıları da şu şekildedir: Arnavutluk'ta Hristiyan inancının ilk iki asrını ispat edecek her ne kadar çok delil yoksa da, Hristiyan grupların varlığı yabancı kaynaklarda geçmektedir.¹³ Aziz Pavlus, Durrës şehrinde kendisinden sonra Aziz Sezar'ı bırakmıştır. Aziz Sezar'dan sonra Asti (ö. 110) gelmektedir. Ayrıca piskopos Asti'nin Hristiyan inancından dolayı öldürüldüğü bilgisi aktarılmaktadır.¹⁴

Aziz Pavlus'un Titus'a yazdığı mektubundaki "Ben Artemas'ı ya da Tihikos'u sana gönderir göndermez, Nikopolis'e, yanıma gelmeye gayret et. Çünkü kışı orada geçirmeye karar verdim" (Pavlusun Titusa mektubu, 3: 12, 225) ifadesinden yola çıkan bazı araştırmacılar, Aziz Pavlus'un Nikopolis'e gitmek için İllirikum'un güneyinden geçtiği ve bu seyahatinde de Arnavutlara Hristiyanlık inancını ulaştırdığını iddia ettikleri görülmektedir.¹⁵

Hristiyanlığın Arnavutluk'taki menşeinin havarilik dönemine ait olduğunu savunan diğer yaklaşımlar özetle şu şekilde aktarılabilir: Aziz Petrus Arnavut bölgelerinde halka Hristiyanlık mesajını ulaştırdıktan sonra Dalmaçya'ya geçmiştir. Ayrıca İsa'nın 72 öğrencisinden olan Sezar'ın Durrës Aziz Andrea'nın Epir,¹⁶ Aziz Andronik'in Panoni, Aziz Luka ve Aziz Titi'nin Dalmaçya, Aziz Matta'nın Dardania bölgelerine gelerek bu bölgelerde Hristiyanlığı yaydığı ve azizlerin öğrencilerinin

¹² John R. W. Stott, *Romalılar Mektubu'nun Mesajı*, trc. Leyla Güleç (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2006), 583-584.

¹³ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare* (Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar ne Zagreb, 1998), 145-146.

¹⁴ Aleksandër Meksi, *Shën Pali Ungjillëzuesi i Ilirëve (Shën Pali Dhe Fillimet e Krishtërit në Trojet e Sotme Të Shqiptarëve)* (Prishtinë: Universiteti Mbretëror Iliria & Drita, 2009), 8; Peters, *Përballjet e Historisë së Kishës Katolike në Shqipëri 1919-1996*, 15; Dhori Qiriaz, *Krishtërimi në Shqipëri* (Tiranë: Argeta-LMG, 2000), 14.

¹⁵ Loka - Kola, *Iliria Biblike, Shejtorët Iliro-Shqiptare nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza*, 7.

¹⁶ Peters Markus W. E, *Përballjet e Historisë së Kishës Katolike në Shqipëri 1919-1996*, 9.

de bu konuya dâhil oldukları bilinir¹⁷ şeklindeki iddialarla görüşlerini ispatlamaya çalıştıkları görülmektedir. Yalnız aktarılan bu tür görüşler, herhangi bir dayanağının veya arkeolojik kalıntı gibi somut bir delilinin olmayışı nedeniyle oldukça zayıf kalmaktadır.

Hıristiyanlığın Arnavutluk'a Aziz Pavlus ile geldiğini savunanlardan bazılarının, bir de Aziz Pavlus'un, Arnavutluk'un Apollonia şehrine geldiğine dair iddiaları da mevcuttur. Bu düşüncelerini "Amfipolis ve Apollonya'dan geçerek Selanik'e geldiler. Burada Yahudiler'in bir havrası vardı" (Elçilerin İşleri, 17/1) şeklindeki Kutsal Kitap'ta yer alan bu pasajla desteklemektedirler.

Apollonia iddiası, anlaşılamayan ve açık olmayan bu konuyu aydınlatması beklenirken tam tersi konuyu daha da karmaşık hale getirmiştir. Çünkü pasajda zikredilen "Apollonia" kelimesinden yola çıkarak "Aziz Pavlus Arnavutluk'taki Apollonia'ya gelmiş, tebliğde bulunmuş ve İsa'nın 70'ler şakirtlerinden Marin'i piskopos olarak tayin etmiştir"¹⁸ diyerek "Aziz Pavlus'un Arnavutluk Fieri'deki eski Apollonia şehrinden geçtiğinin çok açık ve net gözüktüğü"¹⁹ şeklinde bir düşünceye kapılmalarına neden olmuştur. Ancak yapılan çalışmalar sonucu, bu düşünceyi savunanların yanılgılarının başlıca nedeni, bu yerin günümüzde Yunanistan'da yer alan Apollonia şehri ile olan isim benzerliğidir. Konu dikkatli bir şekilde incelendiğinde Arnavutluk'ta bulunan Apollonia'nın ve Kutsal Kitap'ta bahsedilen Aziz Pavlus'un geçtiği Apollonia'nın aynı isim olmasına rağmen coğrafi açıdan birbirinden uzak ve farklı yerler olduğu ortaya çıkmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması adına, tanınmış Arnavut arkeoloğu Neritan Ceka'nın şu isabetli açıklaması önemlidir:

¹⁷ Loka - Kola, *İliria Biblike. Shejtorët Iliro-Shqiptare nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza*, 9.

¹⁸ Pirro Kondilli, "Apostull Pavli ne viset e Shqiperise se sotme", *Kisha Orthodhokse e Shqiperise*, Temmuz 2008, 5, <https://tr.scribd.com/doc/97569465/Gazeta-e-Nentorit-2008>; Koço Zheku, "Peshkopata e Bylisit nje nga peshkopatat me te hershme ne Shqiperi" (2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 2003), 65.

¹⁹ Kristo Frasheri, "Fillimet e Krishtërit në Viset Shqiptare", 1-2 (2000): 7; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)* (Tiranë: Botimet Trifon Xhagjika, 2009), 7; Woodhouse, "Illyricum", 2: 2160-2161.

Apollonia ismi ile Yunanlar 30 şehir kurdular. Onlardan biri (günümüzde şehir kalıntıları Fier'i şehrine yakın bir yerde bulunan) Arnavut Apollonia'sıdır. Ancak kutsal kitaptaki bahsedilen Apollonia, Arnavutluk'taki değil, (eski) Makedonya'da (günümüz Yunanistan'da) bulunan Apollonia'dır (Bk. Ek. 1).²⁰

Ceka'nın bu açıklaması konuya açıklık getirmekte ve Aziz Pavlus'un Arnavutluk'taki Apollonia'sına uğradığını ve Hristiyan inancını halka ilettiğine dair düşünceyi de çürütmektedir. Ayrıca Aziz Pavlus'un üçüncü Roma seyahatine²¹ ve genel yolculuklarına bakıldığında, (Bk. Ek. 1, EK. 2 ve Ek. 3) ne Arnavut Apollonia'sına, ne de günümüz genel Arnavutluk'un sınırlarına uğradığı söz konusu edilmemiştir. Dolayısıyla bu bilgiler, Pavlus'un bizzat günümüz Arnavutluk'unda Hristiyan inancını yaymadığının bir göstergesidir.

3. Temasların Havarilik Döneminden Sonra Olduğunu İddia Edenler

Hristiyan inancının Arnavutluk'ta Aziz Pavlus ve başka herhangi bir havari aracılığıyla yayılmadığı, bunun sonraki yüzyıllarda kademeli bir şekilde gerçekleştiği görüşüne sahip olanların iddiaları şu şekildedir:

Arnavutluk'a ilk Hristiyan piskoposlar, II. yüzyılda Yunanlılar tarafından gönderilmiştir.²² Ayrıca Aziz Pavlus'un "İllirikum bölgesine kadar" ifadesi İllirikum'u dâhil etmez. Lakin Aziz Pavlus'tan sonraki dönemlerde Hristiyanlar, İllirikum bölgesine gelerek halkı Hristiyanlığa davet etmişlerdir.²³

Hristiyanlık Miladi 313 Milan Fermanı ile meşrulaştırılınca kadar Kilise kurumsal hale getirilememiştir. Dolayısıyla Arnavutların yaşadığı coğrafyada Hristiyan kiliselerinin havariler döneminde kurulmuş olması da imkânsızdır. Bilindiği üzere Roma Devleti, Hristiyanlığı kabul edenleri takibe alıp ortadan kaldırıyordu. Bu

²⁰ Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 6-7.

²¹ Pavlus'un Roma'ya üçüncü seyahati ile ilgili geniş bilgi için bk. Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, 66, 68-73; Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, 95, 114-119.

²² Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 35.

²³ Aleksandër Meksi, *Shën Pali Ungjillëzuesi i Ilirëve (Shën Pali Dhe Fillimet e Krishtërit në Trojet e Sotme Të Shqiptarëve)*, 7.

bakımdan devlet tarafından yeni dinin henüz şahıslar nezdinde yaşanmasına müsaade edilmemiştir.²⁴

Durrës (Dıraç), Shkoder (İşkodra), Lezhe (Leş), Mat, Apollonia, Elbasan (İlbasan), Diber (Debre), Ohri, Tiran, Aulon/Vlora (Avlonya), Gjirokaster (Ergirikastrı), Sarande ve Butrint bölgelerinde yapılmış arkeolojik çalışmaların ortaya çıkardığı ve günümüze kadar ulaşan Hıristiyan mezar, tapınak, vaftizhaneler gibi Hıristiyan yerleşim kalıntıları ilk temasların ancak IV.-VI. yüzyıla ait olduğunu göstermiştir.²⁵ O halde Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerine Aziz Pavlus döneminden sonra ulaştığı anlaşılmaktadır.

4. Genel Değerlendirme

Bu tartışmalar çerçevesinde dikkat çeken hususlardan biri, ne Aziz Pavlus'un "İllirikum'da İsa'nın müjdesini ulaştırdım" şeklinde bir ifadesinin ne de Aziz Pavlus'un zamanından ikinci veya üçüncü şahıs tarafından bize aktarılan "Aziz Pavlus İllirikum'a İsa'nın müjdesini ulaştırdı/ulaştırmıştır" şeklinde açık bir ibarenin olmadığıdır. Arnavutluk'un, Aziz Pavlus'un yaptığı yolculuklarının bir sınırı olduğu açık bir şekilde yer almaktadır. Fakat İllirikum'un, bu sınıra dâhil olup olmadığı konusunda bizi aydınlatacak herhangi bir kanıt/bilgi eklenmemiştir.²⁶ Ayrıca Aziz Pavlus'un Arnavut bölgelerine geldiğini söyleyenler dahi "hiçbir yerde bizzat kendisinin, İllirikum bölgesinin içine girdiğini belirten herhangi bir sözüne ulaşılmış değildir ve buna dair de bir delil bulunmamaktadır" dedikleri aktarılmaktadır.²⁷

²⁴ Sead Paqarizi, "Hıristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış - 2". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2011): 73.

²⁵ Anamali (ve öte.), *Historia e Popullit Shqiptar*, 1: 200; Afrim Hoti, "Aspekte të Përhapjes së Krishterimit Të Hershëm Në Provincën e Epirit të Ri" (2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri (Simposium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000), Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë - 2003, 2000), 25.

²⁶ Francis D. Nichol, *The seventh-day adventist Bible commentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment* (Washington: Review and Herald Publishing Association, 1957), 6: 646.

²⁷ Gasper Gjini, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj* (Ferizaj: Drita, 1992), 23; Aleksandër Meksi, *Shën Pali Ungjillëzuesi i Ilirëve (Shën Pali Dhe Fillimet e Krishtërimit në Trojet e Sotme Të Shqiptarëve)*, 8; Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqiptare*, 37.

Çalışmalarında Aziz Petrus, Aziz Andrea, Aziz Luka, Aziz Matta vb. gibi bazı havari ve azizlerin isimlerini zikrederek Hristiyanlığın Arnavut bölgelerindeki başlangıcının havarilik dönemine ait olduğunu göstermeye çalışmışlardır (Bk. Llukani 2009: 8-10; Elsie 2007: 9; Peters 2010: 15, 71; Topalli 2000: 404). Araştırmacıların bazıları, havari Matta, Petrus vb. gibi havari isimleri öne sürerken hem onların doğrudan Arnavutluk'a gelip Hristiyanlık mesajını ulaştırdıkları belirtilmiş hem de Tiran, Avlonya, Ergirikastrı, Sarande ve Butrinti gibi şehirlerde bulunan yer isimlerinin varlığı argüman olarak öne sürülmüştür. Ancak Aziz Serj, Aziz Baku, Aziz Tekla, Aziz Vlashi gibi Miladi IV-VI yüzyıla ait Hristiyan mabetlerinin bulunması ve Hristiyan Azizlerin isimlerinin Arnavutluk'un çeşitli bölgelerine ad olarak verilmesi, Hristiyanlığın daha geç dönemlerde bu bölgelerdeki varlığını ispatlayan en önemli bulgulardan sayılmaktadır.²⁸ Mabet vb. yer isimlerinde görüldüğü gibi, bölgede Hristiyanlığın varlığı havarilik dönemine ait olmayıp, IV-VI. yüzyıllara ait olduğu belirtilmektedir.

Hristiyanlığın Arnavut bölgelerinde yayılmasının iki aşamada gerçekleştiği görülmektedir. Birinci aşamada, dönemin şartlarına ve genel durumlarına bakıldığında en gelişmiş ve en önemli şehirlerinden denize kıyısı olan Durrës, Nikopoja ve İşkodra gibi bölgelerde ve ikinci aşamada ise İllirikum'un Preval, Dardania, Eski Epir ve Yeni Epir gibi iç bölgelere doğru yayıldığı görülür.²⁹

Mehdi Frasheri, Arnavutların Hristiyanlık inancını kabul etmede zorlanmadıkları ve bu dinin aralarında hızlı bir şekilde yayıldığını şu şekilde dile getirmiştir:

Hristiyanlık tüm Avrupa'da hızla yayıldığı gibi Arnavut bölgelerinde de hızlı bir şekilde yayıldı. Hatırlayalım ki Arnavutların eski inançları, ateşe ve yıldızlara tapma gibi politeist bir inançtı. Hristiyanlık, politeist bir din olup bu inanç onlara sunulunca, ateş ve diğer tanrıların Hristiyanlığın teslisi ile değiştirmiş oldular. Böylece rahatlıkla tanrılarını değiştirerek Hristiyan oldular.³⁰

²⁸ Anamali (ve öte.), *Historia e Popullit Shqiptar*, 1: 200-201.

²⁹ Geniş bilgi için bk. Anamali (ve öte.), *Historia e Popullit Shqiptar*, 1: 200, 209-210; Sonila Kora, "Kisha e Provincës Epirus Nova në Marrëdhënie të saj me Selinë e Romës (Shek. V-VI)", 3-4 (2006): 7-23; Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqiptarë*, 145.

³⁰ Mehdi Frashëri, *Historia e Lashtë e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*, 2. Baskı (Tiranë: Phoenix, 2000), 21.

Aktarılan bilgilerden de yola çıkılarak Aziz Pavlus'un Roma seyahatlerinde Durrës'a uğradığına dair iddianın sağlam bir dayanağının olmadığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte Hristiyanlığın erken bir tarihte ve hızlı bir şekilde Arnavutluk'un en azından büyük şehirlerine yayıldığı rahatlıkla denebilir. Arnavutluk'ta ilk kurulan Hristiyan merkezleri olan "Dyrrhachium (Durrës), Apollonia, Aulon (Avlonya), Scampa (İlbasan), Lychnidus (Ohri), Pulcheriopolis (Berat), Lezha, Byllis, Amantia, Phoinike (Finiq-Avlonya), Onchesmos (Saranda) ve Buthrotum (Butrinti) piskoposluklardan İznik, Efes, Kadıköy ve İstanbul gibi ekümenik konsillere piskopos katılımının gerçekleşmiş olması ve IV.-VI. yüzyıllara ait ortaya çıkan arkeolojik Hristiyan kalıntıları bu görüşü doğrular niteliktedir.³¹ Arnavut bölgelerinden ekümenik konsillere katılımın gerçekleşmiş olması Arnavut kilisesi için son derece önem arz etmektedir. Çünkü Arnavutluk'un çeşitli bölgelerinden ekümenik konsillere bu denli geniş bir katılımın gerçekleşmiş olması, Hristiyan inancının Arnavut bölgelerinde ne denli hızlı ve ne kadar geniş bir coğrafyada yayıldığını göstermektedir.

Sonuç

Aziz Pavlus'un Roma'ya yolculuk güzergâhlarında Arnavutluk'taki Apollonia ve Durrës gibi şehirlerden geçen yolunu takip ettiği iddianın deliller bakımından yoksun olması nedeniyle gerçeklikten uzak olduğu ortaya konmuştur. Buna benzer ileri sürülen Havarî Matta, Petrus ve benzer havarilerin Arnavut diyarlarına gelerek Hristiyanlığı

³¹ Konsillere katılmış olmaları ve benzer tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Anamali (ve öte.), *Historia e Popullit Shqiptar*, 1: 202, 209-210; Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1990), 48; Sonila Kora, "Kisha e Provincës Epirus Nova në Marrëdhëniet e saj me Selinë e Romës (Shek. V-VI)", 10-23; Kosta Lako, "Qyteti dhe Peshkopata e Anchiasmosit (Sarandës) në Krishtërimin e Hershëm" (2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000 (Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë - 2003, 2000), 46; Aleksander Meksi, *Arkitektura e Kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)* (Tiranë: Uegen, 2004), 18; Shaban Sinani, "Berati-Qyteti qe rrezatoi", *KERKIMI*, 6 (2010), 21-22; Shaban Sinani, *Berat, Beratinus, Buhara* (Tiranë: Naimi, 2015), 6; Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine ne Shqiperine e Jugut* (Tiranë: KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise), 1998), 201.

yaydıklarına dair iddiaların sağlam bir dayanaktan yoksun oldukları kanaatindeyiz.

Hristiyanlığın Arnavutluk ile ilk temasları hususunda çok büyük önem arz eden çeşitli yerlerinde yer alan Hristiyan topografya isimleri ile arkeolojik çalışmalardan sonra ortaya çıkan en eski Hristiyan mezar, kilise, şapel vb. bulgular, Arnavutluk'ta Hristiyanlığın menşenin sonraki yüzyıllara ait olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında konu hakkında çalışma yapmış ve çoğunluğunu Hristiyan araştırmacılarının ileri sürdükleri Kutsal Kitap pasajında yer alan "İllirikum" ifadesi "Hristiyanlığın Arnavutluk'taki menşenin Aziz Pavlus dönemine aittir" şeklinde iddiaları tarihi gerçeklerle örtüşmediği görülmüştür. Bu tür iddialar objektiflikten uzak olup Hristiyanlığın mimarı sayılan Aziz Pavlus, havari Matta, Andrea, Luka, Petrus gibi tarihte iz bırakmış önemli şahsiyetlerle irtibatlandırılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

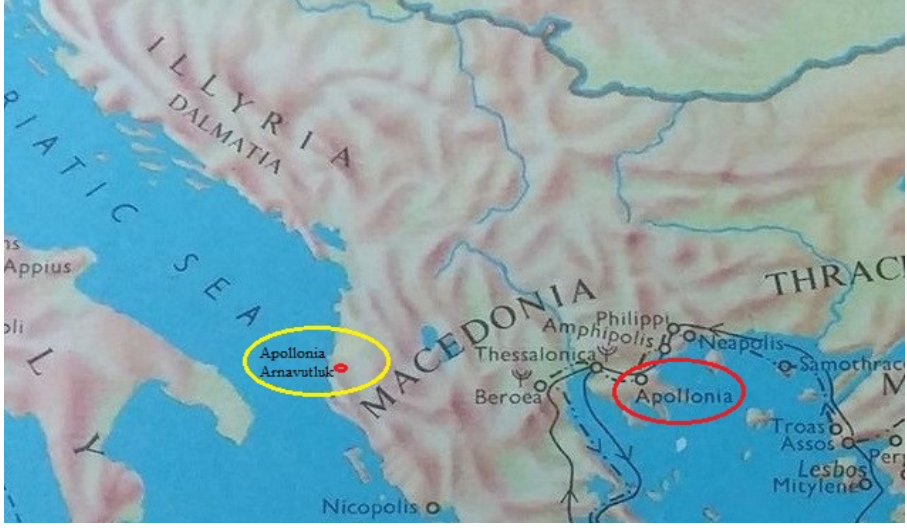
- A new catholic commentary on holy scripture*. New York: Thomas Nelson And Sons Ltd., 1975.
- Anamali, Skender... (ve öte.). *Historia e Popullit Shqiptar*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë - Toena, 2002.
- Bozbor, Nuray. *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.
- Dürüşken, Çiğdem. *Pavlus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları: Latince-Türkçe*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
- Edwin, Jacques. *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*. Trc. Edi Seferi. Tiranë: Kartë e Pendë, 1996.
- Elsie, Robert. "Shenjtoret e Krishterë të Shqipërisë". *Mitropolia e Shenjtë e Korçës*. 12 (2007): 71-93.
- Frasheri, Kristo. "Fillimet e Krishtërimit në Viset Shqiptare". 1-2 (2000): 5-19.
- Frashëri, Mehdi. *Historia e Lashtë e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*. 2. Baskı. Tiranë: Phoenix, 2000.
- Gjini, Gasper. *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*. Ferizaj: Drita, 1992.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

- Hoti, Afrim. "Aspekte të Përhapjes së Krishterimit Të Hershëm Në Provincën e Epirit të Ri". Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë - 2003, 2000.
- Kiel, Machiel. *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*. İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1990.
- Kondilli, Pirro. "Apostull Pavli ne viset e Shqiperise se sotme". *Kisha Orthodhokse e Shqiperise*. Temmuz 2008. <https://tr.scribd.com/doc/97569465/Gazeta-e-Nentorit-2008>.
- Kora, Sonila. "Kisha e Provincës Epirus Nova në Marrëdhëniet e saj me Selinë e Romës (Shek. V-VI)". 3-4 (2006): 7-24.
- Kristo, Frasheri. *Skëndërbeu: Jeta dhe Vepra*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002.
- Küçük, Abdurrahman. "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 35 (1996): 117-154.
- Lako, Kosta. "Qyteti dhe Peshkopata e Anchiasmosit (Sarandës) në Krishtërimin e Hershëm". Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë - 2003.
- Llukani, Andrea. *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*. Tiranë: Botimet Trifon Xhagjika, 2009.
- Loka, Nikolle - Kola, Gjet. *İliria Biblike. Shejtorët Iliro-Shqiptare nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza*. Tiranë: Geer, 2005.
- Meksi, Aleksander. *Arkitektura e Kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*. Tiranë: Uegen, 2004.
- Meksi, Aleksandër. *Shën Pali Ungjillëzuesi i İlirëve (Shën Pali Dhe Fillimet e Krishtërimin në Trojet e Sotme Të Shqiptarëve)*. Prishtinë: Universiteti Mbretëror İliria & Drita, 2009.
- Mirdita, Zef. *Krishtenizmi nder Shqiptare*. Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar ne Zagreb, 1998.
- Nichol, Francis D. *The seventh-day adventist Bible commentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment*. Washington: Review and Herald Publishing Association, 1957.
- Paqarizi, Sead. "Hristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış-2". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2011): 67-83.
- Peake. *Peake's commentary on the bible*. Nairobi: Nelson, 1977.

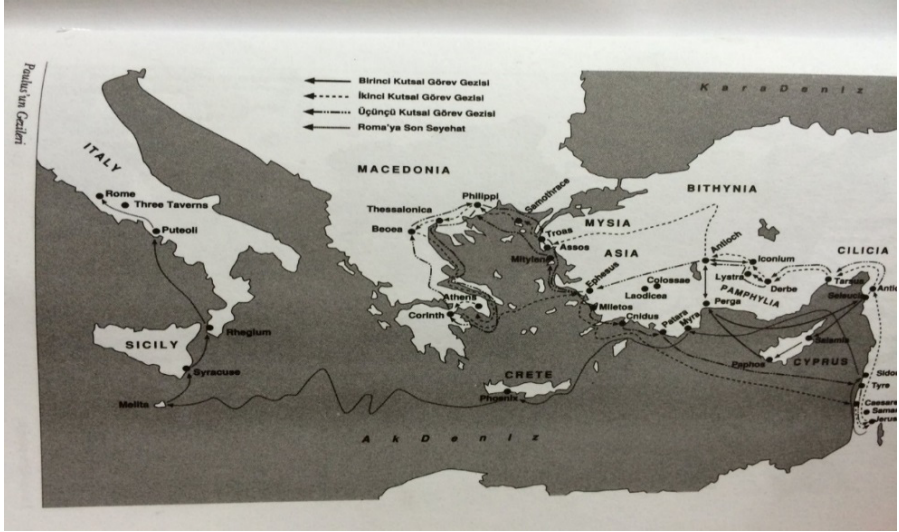
- Pepa, Pjeter. *Tragjedia dhe Lavdia e Klerit Kalotik në Shqipëri*. Tiranë: 55, 2007.
- Peters, Markus W. E. *Përballjet e Historisë së Kishës Katolike në Shqipëri 1919-1996*. Trc. Darragjati Klaudia. Lezhë: Gjergj Fishta, 2010.
- Qiriazi, Dhori. *Krishtërimi në Shqipëri*. Tiranë: Argeta-LMG, 2000.
- Richard, Frucht. "Albania - History". *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*. Londra - New York: Garland Publishing, 2000.
- Schmiedel, P. W. "Galatia". *Encyclopedia Biblica a dictionary of the Bible*. Toronto: George N. Morang & Company Limited, 1902.
- Sinani, Shaban. *Berat, Beratinus, Buhara*. Tiranë: Naimi, 2015.
- Sinani, Shaban. "Berati-Qyteti qe rrezatoi". 2010.
- Stott, John R. W. *Romalılar Mektubu'nun Mesajı*. Trc. Leyla Güleç. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2006.
- Thomo, Pirro. *Kishat Pashizantine ne Shqiperine e Jugut*. Tiranë: KOASH (Kisha Orthodoxkse Autoqefale e Shqiperise), 1998.
- Topalli, Kolec. "Lashtësia e Krishtërimit ndër Shqiptare sipas Dëshmimeve të Gjuhës Shqipe". Shkodër: Phoenix, 2000.
- Turan, Süleyman. *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Vocotopoulos, Panayotis L. "Religious Painting In Albania From The 10th to the 19th century". *Icons from the Orthodox Communities Of Albania*. 18-25. Selanik: Ministry of Culture. Museum of Byzantine Culture, 2006.
- Woodhouse, W. J. "Illyricum". *Encyclopedia Biblica a dictionary of the Bible*. New York: The Macmillan Company, 1901.
- Zavalani, Tajar. *Histori e Shqipërisë*. Tiranë: Phoenix, 1998.
- Zefi, Don Shan. *Islamizimi i shqiptareve gjate shekujve: arsytet e islamizimit dhe qëndrimi i Kishes ndaj kesaj dukurie*. Prizren: Drita, 2000.
- Zheku, Koço. "Peshkopata e Bylisit nje nga peshkopatat me te hershme ne Shqiperi". Tiranë: Kisha Orthodoxkse Autoqefale e Shqipërisë, 2003.

EKLER:

Ek 1. Aziz Pavlus'un kutsal görev yolculuklarını gösteren harita.³²

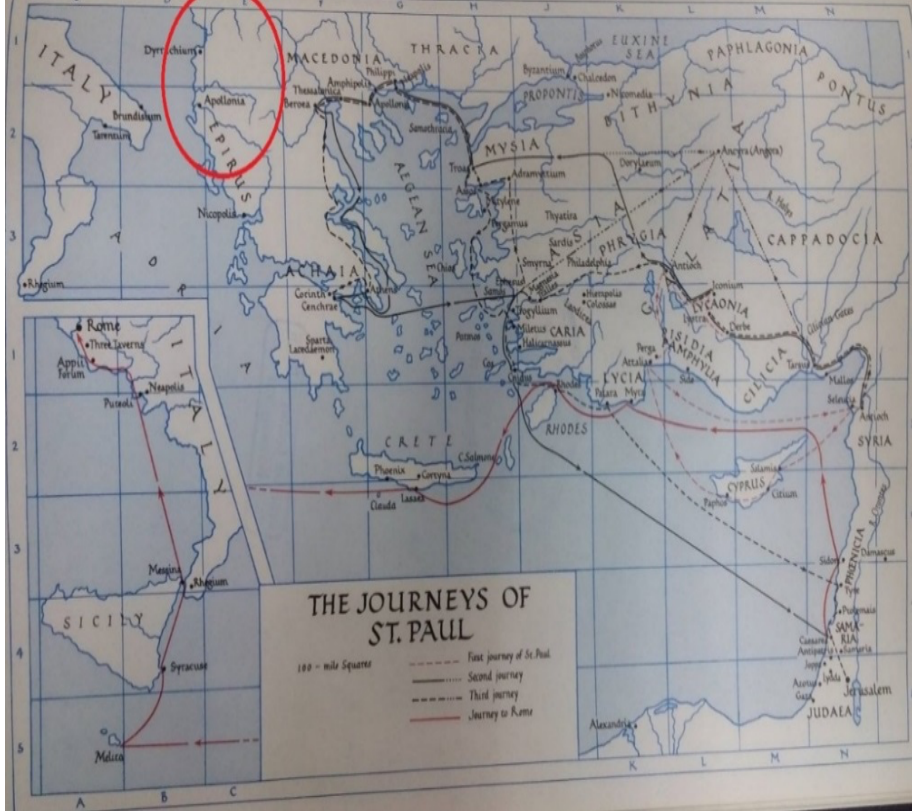
Ek 2. Aziz Pavlus'un kutsal görev yolculuklarını gösteren harita.³³

³² Matheu Black, *Peake's commentary on the bible* (Nairobi: Nelson, 1977) 16. The Journeys of St. Paul" Haritalar bölümü.

³³ Çiğdem Dürüşken, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları: Latince-Türkçe* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003), 249.

Ek 3. Aziz Pavlus'un yolculuklarını gösteren bu harita, Apollonia ve Durrës'a uğramadığına işaret etmektedir.³⁴

³⁴ A new catholic commentary on holy scripture. (New York: Thomas Nelson And Sons Ltd., 1975) List of maps, nr. 9-The journeys of St. Paul".